

A nyelvészeti udvariasság-elméletek jelentősége a nyelvoktatás számára

L'importance des théories linguistiques de la politesse pour l'enseignement des langues

L'accent est mis sur l'enseignement des langues dans cette brève présentation des théories linguistiques anglo-saxonnes de la politesse qui sont nées dans les années 70, mais restent peu connues auprès des professeurs de langue. Comme stratégie et comme indexation sociale, la politesse peut jouer un rôle dans l'apprentissage des langues. Bien qu'il existe un bon nombre de traits apparemment universaux, ce sont les spécificités culturelles qui doivent attirer notre attention. C'est que leur connaissance insuffisante peut être à l'origine d'une partie des fautes pragmatiques. Néanmoins beaucoup moins de travaux linguistiques portent sur les cas de l'impolitesse. L'intervention se clôt par l'esquisse des nouvelles orientations des recherches.

Az udvariasság-kutatás a hetvenes években született meg, bár csírájában már jelen volt a 60-as évek eleji megszólításvizsgálatokban is. Az elmélet szempontjából döntő fontosságú pillanat BROWN és LEVINSON *Universals in language usage: Politeness phenomena* című munkájának megjelenése 1978-ban, majd ennek átdolgozott kiadása *Politeness: Some universals in language usage* címmel 1987-ben. Ez utóbbi után az udvariasság kutatottsága jelentősen megnőtt. Különszámok láttak napvilágot előbb a *Multilinguában* (1988), majd 1990-ben a *Journal of Pragmatics*-ben.

A kutatási terület szorosan kapcsolódik a nyelvfilozófia által létrehozott beszédaktus-elmélethez, a szociálpszichológiához, a szociolingvisztikához és az antropológiai nyelvészethez is.

Az angolszász területen virágzó irányzat sem Franciaországban, sem egyéb franciaajkú területeken nem vagy alig talált visszhangra. A franciaországi udvariasság-kutatások egyedüli és kiemelkedő összefoglalója KERBRAT-ORECCHIONI műve csak a 90-es évek derekán jelent meg. Az empirikus kutatások viszonylag keveset foglalkoztak a témával. A BLUM-KULKA-féle a kérés és bocsánatkérés vizsgálatával foglalkozó nemzetközi projektben francia résztvevő nem volt, csak kanadai francia. BÉALnak az ausztráliai angol és a francia összevetését elemző tanulmányai a ritka empirikus források közé tartoznak. A francia általános nyelvészetet lekötik a diskurzus-elemzés egyéb területei, az üzenetváltások felépítése, a logikai összekötőelemek tanulmányozása stb. A francia szociolingvisztika érdek-

---

* BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Francia Nyelvi Tanszék, főiskolai docens, Ph. D.

telensége a téma iránt annál is inkább meglepő, mivel GOFFMAN Franciaországban viszonylag jól ismert és sokat fordított szerző, aki elméletének alapozásában a szociológia mint önálló tudományág megalkotójához, a francia DURKHEIMhez nyúlt vissza. A fentiek ismeretében tehát nem csoda, hogy a didaktikai szakirodalom évekig végképp nem vett tudomást az udvariasság-jelenségről.

Miért fontos ez a terület a nyelvoktatás számára? Az ún. pragmatikai hiba és a „miscommunication” egyéb esetei gyakorta előfordulnak két különböző kultúrához tartozó, más nyelven beszélő egyének között. (THOMAS) Halmozottan áll ez a nyelvtanulóra, aki, ha csak osztálytermi körülmények között találkozik az adott nyelvvel (meghamisított kommunikációs helyzetben), nehezen tudja elsajátítani azokat a viselkedési szabályokat, amelyeket az adott nyelvben elvárnak. Ezek hiányában alapvetően anyanyelvéből kiindulva fog reagálni. Még ha ugyanolyan fokú és típusú is, az udvariasság társadalmi jelentése kultúránként változhat. Például az indirektségnek a szerénységgel vagy az őszintétlenséggel való összekapcsolása. Néhány példán szemléltetném: francia példa a pragmalingvisztikai hibára: kezdőkkel szokott megtörténni, hogy a tanár „Voulez-vous lire ce passage?” felszólítására igennel reagálnak. Szociopragmatikai vétség viszont az, ha egy nem anyanyelvi beszélő nem ismervén a szokásos felvezetéseket vagy enyhítési technikákat, túl közvetlenül a tárgyra tér, ezáltal túlságosan rámenős és udvariatlan ember benyomását kelti. De az udvariasság nyelvi összetevőinek ismerete önmagában szintén nem elég, hiszen az alkalmatlan helyzetben előhozott udvariasság disszonáns lesz, ezért a fogadó fél könnyen félreértelmezi és iróniának hallja.

Magának az udvariasságnak a fogalma a nyelvészeti szakirodalomban nem elégségesen tisztázott. A szerzők kvázi-szinonimaként használnak más kifejezéseket, mint a tapintat, tiszteletadás. MEIER és WATTS egyenesen azt ajánlották, hogy az udvariasságot cseréljék le a helyesség vagy politikusság fogalmaival. Azonban a nyelvészeti szakirodalomban már meggyökeresedett ez a (mégoly homályos) fogalom.

Az udvariasság-felfogásban két nagyobb irányzat él: az első és gyakoribb, az udvariasságot mint stratégiát fogja fel, erről lesz szó a későbbiekben. A másik, az udvariasságot ún. társadalmi indexációként értelmezi. Ez azt jelenti, hogy bizonyos veleszületett és szerzett tulajdonságokat ki tud fejteni a nyelv akkor is, ha az interakciónak nem elsődleges célja az udvariasság. Ilyenek például a nemet, kort, társadalmi státuszt jelölő nyelvi elemek. Ezek fontossága, megismerése vitathatatlan a nyelvoktatásban.

A jelen hozzászólásban elsősorban a négy nagy udvariasság-elméleti modellről beszélnék: ezekben közös az, hogy az udvariasságot mint konfliktusmegelőző stratégiát kezelik.

1. A társadalmi norma-modell

Ezt a felfogást általában nem a nyelvészek vallják magukénak, ugyanis kontextusfüggőnek és nem kodifikálhatónak tartják az udvariasságot. Sok, a témával nem foglalkozó nyelvtanár is hasonlóan gondolkodik az udvariasság kérdésében. A társadalomban meglévő szabályrendszert merev normaként alkalmazzák a nyelvre is, azaz az eleve udvarias formák, mint például az általánosan udvarias-

sabbnak tartott indirekt és kidolgozottabb forma mellett teszik le a voksot. A modell előnye, hogy érdeklődésünket a szociálpszichológián keresztül a nyelv társadalmi oldalára irányítja és nem korlátozza csupán a nyelvi udvariasságra. A nyelvoktatás nem lehet meg a kommunikáció ezen aspektusa nélkül. A 90-es évek divatos társadalomkutatási területe az illetanok összehasonlító, történeti, sőt strukturalista megközelítése. Lásd PICARD műveit. Ennek a tendenciának kései lecsapódása a nyelvkönyvekben is megfigyelhető.

2. A társalgási elv-modell

A modell GRICE 1975-ös együttműködési elvére épül. A javasolt négy maximában (minőség, mennyiség, relevancia és mód) azonban még nem jelenik meg az udvariasság mint önálló szempont. Ez a követőknél következik csak be.

LAKOFF (1973, 1979) csupán két elvet állít fel: a Légy világos! és a Légy udvarias! elvét. Azonban ez a kettő sokszor ellentmondásban áll. LAKOFF foglalkozik először a nem-udvarias és udvariatlan/goromba kommunikáció esetével is. Felfogásában az udvariasság feladata az interakció súrlódásának a csökkentése.

LEECH (1980, 1983) aztán még tovább lép: nem dichotómiának fogja fel az udvariasságot, hanem skálaszerűnek. Hat interperszonális alapelvet állít fel: ezek a tapintat, a nagylelkűség, a szerénység, a helyeslés, az egyetértés és a szimpátia. Mindegyikre skálákat állapít meg. (költség-haszon, választhatóság, indirektség, tekintély, társadalmi távolság skálákat, amelyek felfoghatók a későbbiekben paramétereknek is). Ezek közül kiemelném a költség-haszon paramétert, amely azt vizsgálja, hogy a beszélőnek „mennyibe kerül” az illető megnyilatkozás, és ez „mennyi hasznot húz” neki vagy a hallgatónak.

LEECH – BROWN és LEVINSON elméletéhez hasonlóan – negatív és pozitív udvariasságról beszél, az elsőt olyan beszédaktusokat ért, mint például a kérdés, míg a másodikra példa a köszönetnyilvánítás.

3. Az arc-centrikus modell

BROWN és LEVINSON (1978, 1987) elmélete a legtermékenyebb, mindazonáltal a legvitatottabb modellje az udvariasságkutatásnak. Érdeme, hogy egyesíti a brit beszédaktus-elméletet és az amerikai szociálpszichológiát. Alapgondolata a szociálpszichológiából, GOFFMANTÓL, a virtuális sértésből ered.

Központi fogalma az arc (arculat/homlokzat), az a „kép”, amelyet a beszélő magáénak szeretne tudni az adott interakcióban és amelyet a többiek róla eközben feltételeznek. Kétféle megnyilvánulása van: a negatív arc, a beszélő azon vágya, hogy a cselekvésében ne gátolják meg, és a pozitív arc, a beszélő azon vágya, hogy értékeljék.

Az arcunkat megőrizhetjük, de el is veszíthetjük az interakció folyamán. A feleknek általában kölcsönös érdeke az arc megőrzése. BROWN és LEVINSON szerint az udvariassági stratégiák az arc fenyegetettségét kívánják csökkenteni. Elméletük értelmében léteznek természetből fogva arcfenyegető beszédaktusok, amelyek hol a negatív, hol a pozitív arcot fenyegetik. Hol a beszélőét, hol a hallgatóét. A

veszély nagysága összefügg a beszélők közötti társadalmi távolsággal, a hatalmi viszonyokkal és a kényszerítés fokával.

A fenyegetés lehet nyílt vagy rejtett:

- Nyílt jóvátétel nélkül: ez például egy sima felszólító módú felszólítás esete lehet.
- Nyílt jóvátétellel: ebből lesz a pozitív (szolidaritás) és a negatív (mérséklés) udvariasság. A pozitív udvariasságban a közösség jelölése, a hallgató igényére való odafigyelés a jellemző. A negatív udvariasság célja enyhíteni az illető megnyilvánulás „támadó” jellegét azáltal, hogy nem erőlteti rá, választási lehetőséget biztosítva, mentegetődik miatta etc.
- Rejtett a fenyegetés, ha nem közvetlen a megfogalmazás. Például ha csupán utalásszerű a parancs. „Már megint milyen hideg van!”

BROWN és LEVINSON elméletét számos támadás érte az elmúlt évtizedekben. Ezek megemlítik az elmélet paranoid jellegét, hogy következetlen, ugráló kategóriákat hol nyelvi, hol viselkedési kategóriákat alkalmaz. A legnagyobb támadás azonban a kultúrák különbözősége miatt éri: az arc par excellence kultúrafüggő fogalom, így az angolszász kultúra hatását tükrözi és nem alkalmazható egy az egyben más kultúrákban. A nyelvoktatásban ez megint különös fontosságot kap. Az etnocentrikus sztereotípiákat itt is el kell kerülni. Nincs önmagában udvarias nyelv, a beszédaktusok, egyes lexikai vagy szintaktikai elemek nem önmagukban udvariasak. Módszertani problémája az elméletnek, hogy nehezen operacionálizálható.

4. A társalgási szerződés-modell

Ez a modell FRASER és NOLEN (1981) nevéhez köthető. Alapfogalma a társalgási szerződés, amelyben a felek jogok és köteleességek készletével rendelkezve kezdik az interakciót. A kontextus, az idő ezeket megváltoztathatja.

A feltételek egy része nem újratárgyalható, konvenció tárgyát képezik. Másik részük újraértelmezhető: a felek egymásról alkotott képétől, státuszuktól, hatalmuktól, szerepüktől és a körülményektől függenek. Ezt hogyan észlelik, és hogyan gondolkodnak róla. A nyelvoktatást mindkét vonatkozás érdekelheti: a konvenciók ismerete, a meg nem kérdőjelezhető evidenciák kultúránként és nyelvenként különböző volta éppúgy, mint az interakcióban folyó alkudozás a szerepekről. FRASER szemében udvarias az, aki a társalgási szerződés követelményei szerint cselekszik. Az ő elméletükben a leghangsúlyosabban érzékelhető, hogy nem önmagukban udvariasak az egyes beszédaktusok. FRASER egy új fogalmat is bevezet a deference (tiszteletadás) fogalmáét, amely az értékelés kifejezésének szimbolikus eszköze. Relatív szimbolikus távolságot hoz létre a beszélők között.

A modell újdonsága az, hogy a szerződésként való felfogás mindkét felet felelőssé teszi. A kontextus nagyobb szerephez jut.

5. Az udvariatlanság-elméletekről

Az előbbieknél még kevésbé ismert terület ez. A nyelvoktatásban fontos lehet, hogy egy megnyilvánulásban rejlő udvariatlanságot érzékelni tudjunk, a megértés szintjén értelmezni tudjuk. Itt is lehetnek kulturális, értékrendbeli különbségek, amelyek meghamisíthatják a kommunikációnkat. Az udvariatlanság aktív használata a nyelvórán nem kívánatos.

Először LAKOFFnál tűnik fel a politikus magatartás (udvarias/nem-udvarias) az elvárt udvariasságot megszegő viselkedéssel szemben.

KASPER (1990) motiválatlan és motivált udvariatlanságról beszél: az első a nyelvtanuló, idegen kultúrájú tévedésének az eredménye, a második szándékos. Alfajai:

- érzelemkontroll hiánya
- stratégiai durvaság (aszimmetrikus státuszú beszélők)
- ironikus durvaság (látszólag udvarias formába csomagolt kellemetlen mondanó).

Mindegyik kategóriája hasznos a nyelvoktatásban, elsősorban a kulturális különbségek miatt.

Ennél részletesebben BROWN és LEVINSON alapján CULPERER (1996) állította fel az udvariatlansági stratégiák fajtáit:

- A legegyszerűbb esete, amikor nyíltan valósul meg az arcfenyegetés közvetlenül, világosan és tömören. Semmilyen enyhítés sem történik. A kérést parancsként fogalmazzák meg. „Márpedig megcsinálod.”
- A hallgató pozitív arcát fenyegető udvariatlanságok közül CULPERER felsorol számos kategóriát:
  - ⇒ nem venni tudomást a másiktól
  - ⇒ kizárni őt a tevékenységből
  - ⇒ megtagadni vele a közösséget
  - ⇒ nem érdeklődni, nem érintettnek lenni, ellenszenvet mutatni
  - ⇒ nem megfelelő identitásjelölőket használni
  - ⇒ zsargon, titkos nyelvet használni
  - ⇒ keresni az egyetnemértést, érzékeny témát felvetni
  - ⇒ másikat kényelmetlen helyzetbe hozni, csend, tréfa vagy small talk
  - ⇒ tabu szavakat használva káromkodni, profán beszéd
  - ⇒ másikat sértegetni

Mindegyik kategória érdekes lehet a nyelvtanulás szempontjából, de különösen azok, amelyek kulturális különbségeken alapulnak. Ilyenek például az identitásjelölők, vagy a tabutémák.

- A hallgató negatív arcát fenyegető udvariatlanság kategóriái:
  - ⇒ félelmet kelteni a másokban
  - ⇒ leereszkedni, megvetést kifejezni, nevetségessé tenni a másikat ...
  - ⇒ a másik terét elfoglalni akár szó szerint, akár szimbolikusan
  - ⇒ expliciten negatív aspektussal összefüggésbe hozni a másikat etc.

A fenti kategóriák között különösen érdekes a 3. eset, amely a proxemika területére visz, miközben az illető kultúra értékrendjéről sokat elmond.

- a szarkazmus

Csúfolódó udvariasság. Az idegennyelvi beszélő számára a legnehezebb lehet az irónia és szarkazmus kifejeződési formáinak a felismerése. Jelentős mértékben paralingvisztikai és nem lexikai jegyeken keresztül valósul meg. Amennyire kevés idő jut a nyelvoktatásban ezekre az elemekre, nem csoda, hogy a nyelvtanulói produciók gyenge pontjai ezek.

- Az elvárt udvariasság elmaradása

Alapvetően kulturális implicit kérdése, és mint ilyen érdemtelenül kevés szerepet kap a nyelvórán.

Az udvariasság megvalósulhat a beszélgetés struktúrájában is, pl. a szókéresi szabályok be nem tartásával.

6. A távlatok

A BROWN és LEVINSON elmélet nem vagy nem elegendő mértékben foglalkozott az udvariasság nem verbális megnyilvánulásaival. Számos kutatás hiányzik a paralingvisztikai (prozódiai) kifejezésről, a nem nyelvi udvariasság kifejeződéseiről. Az összehasonlító empirikus kutatások hiánya megnehezíti a témával való alaposabb foglalkozást. Ha az udvariasság szempontjait a nyelvoktatásban következetesen alkalmazzuk, ezzel is segíthetnénk a nyelvtanuló kommunikatív kompetenciájának kialakítását.

7. Bibliográfia

- BROWN, PENELOPE, STEPHEN LEVINSON: Universals in language usage: Politeness phenomena. In: E.Goody, ed., Questions and politeness. 56-289. Cambridge: Cambridge University Press. 1978.
- BROWN, PENELOPE, STEPHEN LEVINSON: Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press. 1987.
- CULPERER, J.: Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25:349-367. 1996.
- FRASER, BRUCE: Perspectives on politeness. *Journal of Pragmatics* 14: 219-236. 1990.
- FRASER, BRUCE, WILLIAM, NOLEN: The association of deference with linguistic form. *International Journal of the Sociology of Language*. 27:93-109. 1981.
- GOFFMAN, ERVIN: Interaction ritual: Essays on face-to-face behavior. New York: Anchor Books. 1967.
- KASPER, GABRIELA: Linguistic Politeness: Current Research Issues. *Journal of Pragmatics* 14: 193-218. 1990.
- LAKOFF, ROBIN: „The logic of politeness, or minding your p’s and q’s”. In: CCorum et al., eds., Papers from the ninth regional meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago Linguistic Society. pp. 292-305. 1973.
- LAKOFF, ROBIN: „Stylistic strategies within a grammar of style”. In: J. Orasanu et al., eds., Language, sex and gender. The Annals of the New York Academy of Sciences. pp. 53.-80. 1979.

- LAKOFF, ROBIN: The limits of politeness: Therapeutic and courtroom discourse. *Multilingua* 8: 101-129. 1989.
- LEECH, GEOFFREY: Principles of Pragmatics. London: Longman. 1983.
- MEIER, A. J.: Passages of politeness. *Journal of Pragmatics* 24: 393-406 1995.
- PICARD, DOMINIQUE: *Les rituels du savoir-vivre*. Paris. Editions du Seuil. 1995.
- PICARD, DOMINIQUE: Les rituels d'accès dans le savoir-vivre *Ethnologie française*, La ritualisation du quotidien, 1996/2 Avril-Juin, tome XXVI. 239-247. 1996.
- THOMAS, JENNY: Cross-Cultural Discours as „unequal encounter”: Towards a Pragmatic Analysis. *Applied Linguistics*. 5-3:226-235. 1984
- WATTS, R.: Linguistic politeness and politic verbal behavior: Reconsidering claims for universality. In: R.J.Watts, S. Ide and K. Ehlich, eds., *Politeness in language*, 43-69. Berlin: Mouton. 1992.